

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het spook van Weimar: een democratie in crisis

Blommestijn, R.

Citation

Blommestijn, R. (2022, April 12). *Het spook van Weimar: een democratie in crisis*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3303445>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3303445>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 9

Slotbeschouwing: het veelkoppig Weimarspook

*We kunnen het ons niet langer veroorloven om alleen het goede uit het verleden als onze erfenis te beschouwen, terwijl we het slechte wegwerpen en het eenvoudig beschouwen als dood gewicht dat vanzelf door de tijd zal worden begraven en vergeten.*¹⁵¹⁵

Hannah Arendt (1906-1975)

§ 9.1. Inleiding

In dit proefschrift stond het ontstaan en verval van de Weimardemocratie centraal. Een democratie, die werd geboren uit geweld en die vanaf het begin veel tegenstanders kende. Bovenal: een democratie die bekend – en berucht – werd vanwege haar ondergang en de machtsovername door de nazi's. Kortom, dit proefschrift vertelt het verhaal van een democratie in crisis en van het spook van Weimar.

In dit proefschrift is volgens de in hoofdstuk 1 uiteengezette methodologie een analyse geboden van de Weimardemocratie, haar juridische uitgangspunten en de rechtstheoretische opvattingen van enkele van haar hoofdrolspelers, teneinde de volgende hoofdvraag te beantwoorden:

In hoeverre boden de juridische en rechtsfilosofische concepten die ten grondslag lagen aan de Weimardemocratie reële mogelijkheden om de democratische staatsvorm te verdedigen?

In de voorliggende slotbeschouwing kom ik nu, na een uitwerking van de deelvragen, tot een antwoord op deze hoofdvraag en hiermee tot een conclusie.

§ 9.2. De feitelijke realiteit

In het tweede hoofdstuk stond het ontstaan van de Weimardemocratie centraal. In dit hoofdstuk zijn de belangrijkste ontwikkelingen beschreven. De deelvraag die in dit hoofdstuk beantwoord werd, is de volgende:

Tegen welke historische achtergrond kwam de Weimardemocratie tot stand en welke vijandige tendensen manifesteerde zich gedurende haar bestaansgeschiedenis?

Tegen deze achtergrond speelt tevens de vraag *in hoeverre de feitelijke en juridische werkelijkheid met elkaar in overeenstemming waren*. De juridische werkelijkheid is die zoals deze in de Weimargrondwet was neergelegd, deze staat in het vierde hoofdstuk uitgebreid centraal. In dit hoofdstuk wordt een gesimplificeerde definitie gehanteerd, namelijk de juridische werkelijkheid van een democratische staatsvorm.

¹⁵¹⁵ Hannah Arendt, *Totalitarisme* (Remi Peters & Dirk de Schutter vert.), Amsterdam: Boom 2018, p. 42.

De Weimarrepubliek was de eerste waarlijk democratische staatsvorm in Duitsland. In tegenstelling tot andere Europese landen, zoals Frankrijk, Engeland en Nederland, was er in Duitsland voor de vestiging van de Weimarrepubliek nooit eerder werkelijk sprake geweest van democratie. Deze eerste Duitse democratie kwam tot stand uit het puin dat de Eerste Wereldoorlog achterliet. Duitsland, een van de verliezers van de oorlog, moest aldus niet alleen zichzelf hervinden na dit verlies, maar ook een werkbare vorm van democratie tot stand brengen. Een hele uitdaging.

Deze uitdaging werd nog eens versterkt door het feit dat er vanaf het begin weerstand werd geboden tegen deze nieuwe staatsvorm en verschillende samenzweringstheorieën zich konden ontwikkelen. De belangrijkste samenzweringstheorie, waarvan verschillende versies bestonden, was de dolkstootlegende. De nationalistische en nationaalsocialistische versie van de dolkstootlegende kwamen rechtstreeks voort uit het verlies van de Eerste Wereldoorlog. Veel mensen geloofden niet dat het Duitse leger werkelijk op het slagveld verslagen was en waren van mening dat verschillende groepen achter de schermen hadden samengewerkt om de Duitse natie te beschermen. Deze groepen waren dezelfde die later aan het hoofd van de Weimardemocratie stonden: socialisten en, zo stond de nationaalsocialistische versie van de dolkstootlegende voor, Joden. Deze versies van de dolkstootlegende leidden vanaf het begin tot een ondermijning van de Weimardemocratie.

Een andere groep tegenstanders van de Weimardemocratie werd gevormd door de communisten. Zij stelden dat de gematigde groep van socialisten een te gematigde revolutie had voorgestaan en vonden dat er een nieuwe, verdergaande, revolutie moest worden ontketend om de Weimardemocratie ten val te brengen en een communistische staat te vestigen. Gesteld kan aldus worden dat zich vanaf het begin van de Weimarrepubliek een divers gezelschap aan tegenstanders ontwikkelde. Velen van hen verzoenden zich nooit volledig met de Republiek en maakten deel uit van het revolutionair verzet (communisten) of contrarevolutionair verzet (nationalisten en nationaalsocialisten).

Beide groepen maakten zich, zowel in beginnendagen als in de nadagen van de Weimarrepubliek, schuldig aan het gebruik van excessief geweld en waren vaak georganiseerd in paramilitaire organisaties. Deze organisaties werden in de beginnendagen van de Weimarrepubliek zelfs bij de verdediging van de Republiek betrokken. Voorgaande leidt tot de conclusie dat de Republiek haar geweldmonopolie – een essentieel onderdeel van de staatsmacht – al in een beginstadium uit handen gaf.

Het Verdrag van Versailles vormde tevens een belangrijke aanleiding tot vergaande weerstand voor de Weimarrepubliek. De Weimarcoalitie, bestaande uit partijen die betrokken waren bij de oprichting van de Weimarrepubliek, werd feitelijk geen keus gelaten dan het ondertekenen van het Verdrag. Echter verloor deze coalitie hierdoor al in de beginnendagen van de Weimarrepubliek haar meerderheid in de Rijksdag, een meerderheid die zich nooit volledig zou herstellen. De democratische partijen die verantwoordelijk waren voor ondertekening kwamen bekend te staan als ‘novembercriminelen’.

Een aantal van de crises die de Weimarrepubliek te verduren kreeg, zijn het directe gevolg van de ondertekening van het Verdrag van Versailles. Dit geldt voor de Kapp-putsch en de hyperinflatie die volgde op de bezetting van het Ruhrgebied. Tevens speelde het Verdrag een belangrijke rol bij de Bierhal-putsch. Kortom: het Verdrag speelde een belangrijke rol bij de ondermijning van de legitimiteit van de Weimardemocratie.

De verschillende crises, van zowel politieke als economische aard, die de Republiek te verduren kreeg, zorgden ervoor dat zij nooit geheel kon ontsnappen aan het negatieve imago dat zij vanaf haar begindagen had. Bij iedere crisis stonden de Republiek vijandig gezinde groepen klaar om het ‘verraad’ van de leiders ten tijde van de begindagen in herinnering te brengen. Zowel de revolutionaire als de contrarevolutionaire tegenstanders wisten daar steeds meer van te profiteren. Tot een hoogtepunt kwam het verzet in de nadagen van de Republiek, na de *Beurskrach* van oktober 1929: de KPD en NSDAP vormden aantrekkelijke alternatieven voor het door hen als failliet gepresenteerde democratisch bestel.

Zo kon zich een situatie ontwikkelen waarbij de Grondwet een regering op basis van een democratische meerderheid voorstond, maar waarbij het in de praktijk steeds moeilijker werd om een regering te formeren die werd gesteund door een meerderheid in de Rijksdag. Met andere woorden: de juridische werkelijkheid sloot steeds minder aan bij de feitelijke realiteit. Na 1930 ontstond een machtsvacuüm en was enkel het regeren op basis van artikel 48 van de Weimargrondwet, middels nooddecreten, nog mogelijk. Dit geeft aan dat er feitelijk een noodsituatie bestond en dat de decreten enkel een tijdelijke oplossing konden bieden voor het in leven houden van de stervende democratie. Het kwam tevens neer op een oneigenlijk gebruik van het artikel.

Van de zwakte van de Weimarrepubliek werd gebruik gemaakt door haar tegenstanders, die niet alleen op institutioneel niveau (in het parlement), maar ook op straat (door het gebruik van geweld) steeds meer de overhand begonnen te krijgen. Deze ondermijning van het geweldmonopolie en het gebrek aan steun onder de bevolking leidde ertoe dat, ook al was de Weimarrepubliek op papier een democratie, de feitelijke realiteit betekende dat er zich vanaf 1930 een situatie ontwikkelde die *de facto* niet meer kan worden omschreven als een democratische staatsvorm. Dit vormt de achtergrond tegen welke de centrale denkers van dit proefschrift hun rechtstheorie tot ontwikkeling brachten – waren er in hun denken reële aanknopingspunten te vinden voor de verdediging van de Weimardemocratie die haar ondergang wellicht had kunnen voorkomen?

§ 9.3. Het almachts-karakter van het wetspositivisme

In het derde hoofdstuk vormde de ontwikkeling van het Duitse staatsrecht tussen (ongeveer) 1850 en 1919 het centrale thema. Binnen dit staatsrecht vormden twee belangrijke thema's de hoofdmoot: enerzijds werden de fundamenteën gelegd voor de methodestrijd binnen de Duitse rechtsfilosofie, waarbij de vraag naar de plaats die de (sociologische) werkelijkheid binnen het recht een steeds prominentere rol begon te spelen. Anderzijds stond de staatsvorm zelf ter discussie, waarbij

bijvoorbeeld de vraag werd gesteld of er sprake moest zijn van een democratische staatsvorm of monarchie, of een eenheidsstaat of federatie. In dit hoofdstuk kwam de volgende deelvraag aan de orde:

In hoeverre stelde het Duitse rechtspositivisme de Weimardemocratie in staat om zich te verdedigen tegen vijandige tendensen?

Wat betreft de methodestrijd, het eerste thema, werd duidelijk dat het Duitse rechtspositivisme, het wetspositivisme van de Gerber/Laband-school, dominant was binnen het Duitse Tweede Keizerrijk. Dit wetspositivisme is een vorm van rechtspositivisme. Het rechtspositivisme kan worden omschrijven als een opvatting binnen de rechtsfilosofie die ervan uit gaat dat recht en moraal van elkaar gescheiden zijn en dat er aldus geen morele opvatting aan het recht ten grondslag hoeft te liggen. Het Duitse wetspositivisme verschilt van het (meest bekende) Anglo-Amerikaanse statische rechtspositivisme, waarvan H.L.A. Hart een belangrijke vertegenwoordiger is, en gaat ervan uit dat de eenheid binnen de staat zo veel mogelijk benadrukt en onderstreept dient te worden. De tekst van de wet werd centraal gesteld en geïnterpreteerd volgens ‘neutrale’ methoden (ook wel bekend als *Begriffsjurisprudenz*).

Het wetspositivisme ondersteunde het beeld van een *Machtsstaat*, de staat als absolute eenheid en wees interpretatiemethoden die gebruik maakten van morele uitgangspunten van de hand. Dit is een interessante ontwikkeling, die in Duitsland leidde tot het bekende credo ‘bevel is bevel’, dat in de Tweede Wereldoorlog volgens Radbruch werd gebruikt (misbruikt) ter rechtvaardiging van het begaan van of meewerken aan extreme wandaden. Dat dit juist binnen de Duitse staat tot stand kan komen – en bijvoorbeeld niet in Engeland – heeft alles te maken met het specifieke karakter van het Duitse wetspositivisme. In Duitsland stond de *staat* voorop en niet het *recht*. Hiermee zit een machtsselement ingebouwd in de Duitse traditie, die de basis legt voor de almacht van de staat die ernstig misbruikt werd door het nationaalsocialisme gedurende het Derde Rijk. Gesteld kan dan ook worden dat het wetspositivisme, dat gedurende de Weimarrepubliek een zeer belangrijke rol speelde, eerder bijdroeg aan de ondergang van de democratie dan dat het deze verhinderde. Het ondersteunde de antidemocratische tendensen binnen de Duitse staat en was niet in staat hier iets tegenin te brengen.

Al ten tijde van het Tweede Keizerrijk poogden verschillende denkers, zoals Jellinek en Weber, het dominante wetspositivisme te doorbreken. Met hun kritiek kwam het wetspositivisme echter niet onder druk te staan. Dat veranderde met de kritiek van Schmitt en Kelsen, die beiden de fundamenteën van hun rechtstheorie legden ten tijde van het Tweede Keizerrijk.

§ 9.4. De Weimargrondwet: de juridische werkelijkheid

In het vierde hoofdstuk stond de juridische werkelijkheid van de Weimardemocratie centraal. Dit hoofdstuk focust zich voornamelijk op de Weimargrondwet en diens uitgangspunten alsmede de debatten die werden gevoerd omtrent deze centrale uitgangspunten. In dit hoofdstuk werd de volgende deelvraag beantwoord:

In hoeverre stelden de grondwettelijke uitgangspunten van de Weimargrondwet de Weimardemocratie in staat om zich te verdedigen tegen vijandige tendensen?

De nadruk lag bij het beantwoorden van deze vraag op de grondwettelijke realiteit, zoals deze aan het begin van de Weimarrepubliek tot stand kwam. Duidelijk werd dat er voor de novemberrevolutie van 1918 in Duitsland nog nauwelijks rekening was gehouden met of nagedacht over het invoeren van een werkelijk democratische staatsvorm. De bevolking had wel meermaals haar wens tot deze democratisering kenbaar gemaakt, maar er werd tot het einde van de Eerste Wereldoorlog niet serieus rekening mee gehouden dat dit ook daadwerkelijk zou leiden tot het afschaffen van de monarchie.

Het tot stand brengen van een democratische grondwet kan dan ook worden gezien als een experiment. Hier is in de literatuur veelvuldig op gewezen en geduid als een van de oorzaken van ‘weeffouten’ in de constitutie. Er wordt dan bijvoorbeeld gewezen op het systeem van proportionele vertegenwoordiging, dat ertoe leidde dat geen enkele partij de meerderheid zou kunnen verkrijgen in de Rijksdag en er dus altijd een coalitie van verschillende partijen tot stand dient te komen alvorens een regering te vormen. Er wordt tevens gewezen op een (te) krachtige positie van de Rijkspresident, die aanleiding zou kunnen geven tot machtsmisbruik – zeker gezien de vergaande bevoegdheden die hem werden toebedeeld op basis van artikel 48 van de Grondwet. Tot slot was er kritiek op het niet verankeren van de positie van politieke partijen of het te ruim formuleren van grondrechten: dit zou alle aanleiding geven tot constitutionele debatten en de legitimiteit van de Weimardemocratie ondermijnen.

Mijns inziens is deze kritiek onjuist. De keuzes die in de Weimargrondwet werden gemaakt waren weldoordacht en weloverwogen. Belangrijk is tevens te beseffen dat het analyseren van een grondwet *ex post*, met de kennis van nu, gemakkelijker is dan het voorzien van verschrikkingen ten tijde van het opstellen van een grondwet. Belangrijk is wel te benadrukken dat de Grondwet overduidelijk op ‘normale tijden’ was gericht en geen rekening heeft (kunnen) houden met de verschillende crises waar de Weimarrepubliek gedurende haar bestaan mee te maken kreeg – die aanleiding gaven tot misbruik van enkele centrale uitgangspunten van de Weimargrondwet. Hierbij kan bijvoorbeeld worden gewezen op artikel 48 van de Weimargrondwet. Dit artikel werd, in samenhang met een sterke Rijkspresident, ingesteld om tegenwicht te bieden aan het parlement en *Parlamentsabsolutarismus* te voorkomen; er diende snel en dynamisch gehandeld te worden in geval van crisis. Echter was onvoldoende rekening gehouden met het feit dat de Rijkspresident zelf zijn macht ook zou kunnen misbruiken en hiermee het parlement buiten spel zou zetten.

Max Weber is een van de belangrijkste architecten geweest van het systeem van een machtige Rijkspresident. Hoewel Weber zelf niet heeft willen bijdragen aan de ontwikkeling richting een *Führerstaat*, kan niet worden ontkend dat zijn opvattingen – met een centrale positie in de Weimargrondwet – hieraan hebben bijgedragen. Er schuilt een groot gevaar in het toebedelen van een te grote invloed van een leider (de Rijkspresident) die moest worden gesteund door de volksmassa. De massa kan, zeker onder invloed van de verkeerde *Führer*, gemakkelijk gemanipuleerd worden. Dit is

precies wat er gebeurde in de nadagen van de Weimarrepubliek. Een gevaar dat in de Weimargrondwet niet verholpen, maar juist gefaciliteerd werd.

Hetzelfde kan worden gezegd over het feit dat er geen maatregelen werden genomen tegen versplintering binnen de Rijksdag. Hugo Preuß had wellicht een te groot vertrouwen gekoesterd in het principe ‘eenheid in veelheid’ en zich onvoldoende rekenschap gegeven van de vijandigheid van verschillende groepen binnen de Republiek, die vanaf het begin bestond. Deze verdeeldheid kwam alleen maar meer tot uitdrukking gedurende de nadagen van de Weimarrepubliek onder invloed van de verschillende crises.

Tot slot wil ik erop wijzen dat het Duitse wetspositivisme niet werkelijk onder druk kwam te staan met de invoering van de Weimargrondwet. De inhoud van de staatsmacht veranderde, van een monarchie naar een democratie, maar de achterliggende gedachte en interpretatie veranderden niet. De combinatie van het wetspositivisme, de verschillende crises die de Weimardemocratie te verduren kreeg en de weeffouten in de Grondwet die hierboven aan de orde werden gesteld, leidde ertoe dat de Weimargrondwet de Weimardemocratie niet in staat stelde om weerstand te bieden tegen vijandige tendensen die steeds meer de overhand kregen binnen de staat.

De vraag is of het werk van tegenstanders van het Duitse wetspositivisme met hun interpretatie van de Weimargrondwet wellicht een begin van de verdedigingslinie tegen de democratie vijandig gezinde krachten kunnen vormen. Dit vormt de kern van de beantwoording van de resterende deelvragen, die hierna verder wordt besproken.

§ 9.5. Hans Kelsen: vergaande nadruk op de legaliteit van de rechtsorde

Een van de critici op het Duitse wetspositivisme was de Oostenrijkse denker Hans Kelsen. Zijn belangrijkste rechtsfilosofische en politiek filosofische opvattingen vormden de kern van het vijfde hoofdstuk van dit proefschrift, dat specifiek antwoord geeft op de volgende deelvraag:

In hoeverre bieden de rechtsfilosofische opvattingen van Kelsen, die een breuk betekenen met het Duitse wetspositivisme, aanknopingspunten om de Weimardemocratie te verdedigen tegen vijandige tendensen?

Kelsens rechtstheorie is enerzijds een kritiek op het wetspositivisme, maar anderzijds een vervolmaking van het positivistische karakter van de rechtsorde. Kelsen brengt zijn rechtstheorie tot uiting in zijn *Reine Rechtslehre*. Uit dit werk valt op te maken dat Kelsen het rechtssysteem beschouwt als een gesloten, hiërarchische eenheid die zijn geldigheid aan de grondnorm ontleent. Deze grondnorm is op zijn beurt een hypothetisch fundament dat moet worden voorondersteld en waarvan de geldigheid zelf niet bewezen kan worden. De staat is voor Kelsen volledig identiek met het recht en hij wijst iedere verbinding met een andere wetenschapsdiscipline af – zijn rechtsleer is zuiver (‘rein’) omdat een dergelijke verbinding wordt vermeden. Hiermee komt tevens zijn wetenschappelijke benadering van het recht naar voren: het hypothetische karakter van de grondnorm, de volledige identificatie van Staat en recht en het zuivere karakter van de rechtsleer leiden tot de conclusie dat

Kelsen sterk de nadruk legt op de *legaliteit* van de rechtsorde. Legitimiteit, dat een kenmerk van andere wetenschapsgebieden is, hoort niet thuis in een zuivere rechtsleer.

De zuivere rechtsleer van Kelsen is nauw verbonden met zijn democratieopvatting. Voor hem is democratie een voortdurend compromis tussen de minderheid en de meerderheid. Er moeten hierbij garanties worden ingebouwd dat de meerderheid een tijdelijke meerderheid is en de minderheid aldus de kans moet krijgen om bij volgende verkiezingen alsnog de meerderheid te verkrijgen. Daarnaast dient die minderheid nooit volledig te worden uitgesloten van politieke besluitvorming en dus betrokken te worden bij het tot stand brengen van besluiten. Om de minderheid te beschermen legt Kelsen nadruk op een verzwaarde wijzigingsprocedure van de Grondwet, grondrechten en de mogelijkheid tot constitutionele toetsing. Daarbij hebben democratische besluiten volgens Kelsen altijd het karakter van een compromis. Hij is echter tegen het verbieden van antidemocratische partijen of het opnemen van eisen waar het democratisch spel aan moet voldoen. Indien dit gebeurt, leidt dit tot afbreuk van het relativistische karakter van de democratie.

Dit relativisme is volgens Kelsen een van de kernpunten van een democratie: een belangrijk kenmerk van een democratische staatsvorm is dat er geen vooraf gedicteerde antwoorden worden gegeven op vragen en dat het democratisch spel volledig openligt. Dit in tegenstelling tot een autocratische staatsvorm. Echter leidt dit er tegelijkertijd toe dat de rechtstheorie van Kelsen weerloos wordt tegenover vijandige tendensen in de staat of tegenover krachten die de democratie omver willen werpen. Kelsen komt dan wel in het geweer tegen het wetspositivisme, maar schiet hij hierin niet te veel door? En biedt zijn theorie dan niet eveneens aanleiding tot een ondermijning van de democratie?

Gesteld kan worden dat Kelsen de rechtsorde op een dermate formele en hiermee ‘klinische’ wijze opvat dat de democratie kan verworden tot een zelfmoordpact: een systeem dat de eigen ondergang in zich draagt, omdat er geen ruimte is voor fundamentele en principiële uitgangspunten. Kelsen bevestigt feitelijk de zwakte van het recht tegenover de staat door zich af te keren van het vraagstuk van legitimiteit en moraliteit. Zijn theorie is aldus niet alleen niet in staat om een tegenwicht te bieden tegen vijandige tendensen in de rechtsorde van de Weimardemocratie, maar biedt tevens een rechtvaardiging voor het vrij spel laten van dergelijke krachten.

§ 9.6. Carl Schmitt: transcendente beslissing en soevereine almacht

Een van de belangrijkste critici van zowel de rechtstheorie van Kelsen als het Duitse wetspositivisme ten tijde van de Weimarrepubliek was Carl Schmitt. In het zesde hoofdstuk stonden zijn rechtsfilosofische en politiek filosofische standpunten centraal om de volgende vraag te beantwoorden:

In hoeverre bieden de rechtsfilosofische opvattingen van Carl Schmitt, die een fel tegenstander was van zowel het Duitse wetspositivisme als van de legalistische rechtstheorie van Kelsen, aanknopingspunten om de Weimardemocratie te verdedigen tegen vijandige tendensen?

Ten eerste is het interessant om op te merken dat Schmitt niet alleen een tegenstander was van Kelsen en het wetspositivisme, maar tevens een van de belangrijkste critici van de parlementaire staatsvorm in de Weimarrepubliek. Deze kritiek richt zich voornamelijk op het samengaan van liberalisme en democratie in de parlementaire staatsvorm. Volgens Schmitt is de verbinding tussen beide een van de belangrijkste oorzaken van de crisis waar de Weimardemocratie in terecht kwam. Liberalisme en democratie staan namelijk haaks op elkaar: het liberalisme legt de nadruk op het individu, politieke partijen, neutraliteit, machtenscheiding en geheime verkiezingen. Dat maakt dat liberalisme verdeeldheid binnen de staat brengt, terwijl democratie erop gericht is om eenheid te creëren – en niet zo maar eenheid, Schmitt betoogt dat democratie gericht is op het vormen van een substantiële eenheid die voorafgaat aan de staat zelf. Deze substantiële eenheid kan enkel direct worden vertegenwoordigd door de democratisch leider. Dit was binnen de Weimardemocratie de Rijkspresident, die volgens hem meer bevoegdheden toebedeeld zou moeten krijgen.

Essentieel binnen de democratie is het nemen van een beslissing, zo betoogt Schmitt. De belangrijkste beslissing is die welke bepaalt wie tot de ‘vrienden’ en wie tot de ‘vijanden’ van de staat behoort. Met andere woorden, wie behoort tot de staat en wie niet? Het liberalisme, gericht op verdeeldheid, maakt dit grotendeels onmogelijk. Hiermee verliest de staat haar autoriteit. Dit wordt verder in de hand gewerkt door de neutraliteit die het liberalisme voorstaat en die de staat voorstelt als een concurrerende macht naast andere machtssferen – hetgeen afbreuk doet aan de statelijke autoriteit. Dit wordt wederom versterkt door machtenscheiding en politieke partijen: alle doen afbreuk aan de eenheid en autoriteit van de staat door deze op te breken in verschillende delen.

Schmitt wil dit machts-element niet alleen terugbrengen, maar ook versterken. Hij wil een sterke uitvoerende macht en legt de nadruk op de legitimiteit van de rechtsorde en de staat. Schmitts theorie legt met deze analyse en oplossing de vinger op de zere plek: hoe kan immers de legitimiteit van de rechtsorde en de democratische staatsvorm worden gewaarborgd in een liberale democratie? Dit was een van de centrale vragen voor Schmitt en het ontbreken van een antwoord op deze vraag zou ertoe leiden dat de ‘waarheid zich zou wreken’. Schmitt kreeg op tragische wijze gelijk: de Weimardemocratie bleek niet in staat een krachtig antwoord te bieden op haar vijanden en ging ten onder.

De vraag is echter of, hoewel Schmitt een duidelijke diagnose biedt van het probleem, zijn theorie daadwerkelijk in staat is een antwoord te formuleren op de dreiging van de vijanden binnen de rechtsorde van de Weimardemocratie. Deze vraag moet ontkennend worden beantwoord. Schmitt biedt op zijn beurt een legitimatie voor het totaal ondergeschikt maken van het recht aan de staat. Zijn opvattingen liggen in het verlengde van die van Weber en bieden een rechtvaardiging voor de *Führerdemokratie*. In tijden van crisis kan een dergelijke opvatting goed van pas komen. Echter roept het de vraag op wie erop toe ziet dat de soeverein de macht, na afloop van deze crisis, weer afstaat. Hier biedt de theorie van Schmitt geen antwoord op. Tevens moet Schmitt het antwoord schuldig blijven hoe een kloof tussen de beslissing die ten grondslag ligt aan het recht en de samenleving moet

worden overbrugd. Hoe wordt dit een werkelijk democratische beslissing, die gedragen wordt door het volk? Ook in dit verband biedt Schmitts theorie geen uitkomst.

§ 9.7. Rudolf Smend en Hermann Heller: een immanente democratieopvatting

Tot nu toe is duidelijk geworden dat het Duitse wetspositivisme ten grondslag ligt aan de op de staatsmacht gerichte inslag van de Duitse staat en hier tevens een rechtvaardiging voor biedt. Belangrijke critici van dit wetspositivisme zijn Hans Kelsen en Carl Schmitt. Eerstgenoemde legt grote nadruk op de legaliteit van de rechtsorde en het relativisme van de democratie met als gevolg dat de democratie weerloos wordt ten opzichte van haar vijanden. Schmitts theorie, op zijn beurt weer zeer kritisch op die van Kelsen, biedt een mogelijkheid tot de verdediging van de democratie maar enkel middels versteviging van de statelijke almacht. Zijn theorie draagt dus, behalve aanzetten tot een verdedigingslinie, ook een mogelijkheid tot ontsporing in zich. De vraag die rest, is of andere theorieën wellicht meer potentie hebben tot aanknopingspunten voor een succesvolle verdedigingslinie van de democratie. Om deze vraag te beantwoorden, zijn hoofdstuk 7 en 8 van dit proefschrift de denkbelden van Rudolf Smend en Hermann Heller besproken. De volgende deelvraag stond in deze hoofdstukken centraal:

In hoeverre bieden de rechtsfilosofische opvattingen van Rudolf Smend en Hermann Heller, die zich richten tegen het Duitse wetspositivisme maar tevens tegen de opvattingen van Kelsen en Schmitt, aanknopingspunten om de Weimardemocratie te verdedigen tegen haar vijandige tendensen?

Ik kies ervoor om beide denkers in deze slotbeschouwing samen te bespreken aangezien hun theorieën tot op zekere hoogte als complementair kunnen worden beschouwd. In hoofdstuk 7 werd duidelijk dat Smend voornamelijk de nadruk legt op de wederzijdse beïnvloeding van burger en staat; een proces dat hij duidt als integratie. Integratie komt tot stand in een dialectische relatie tussen de burger en bepaalde symbolen van de staat. Smend dicht een belangrijke rol toe aan het parlement, dat hij ziet als het belangrijkste instrument voor de integratie van de burger in de staat. Het parlement dient ertoe om uit verschillende individuele belangen één gezamenlijk belang tot stand te brengen en zodoende de gehele gemeenschap vertegenwoordigt. Deze functie is binnen de Weimarrepubliek volgens Smend behoorlijk onder druk komen te staan: er wordt enkel gekeken naar de politieke verhoudingen in het land (als een spiegel die weergeeft dat wit en rood aanwezig zijn) in plaats van te kijken naar de voornoemde functie tot het brengen van eenheid (feitelijk het mengen van wit en rood tot een roze eenheid).

Politieke participatie is voor Smend erg belangrijk. Hij betoogt dat de burger hiermee betrokken wordt bij de vorming van de democratische wil in de staat, maar hier ook onderdeel van uitmaakt. Democratie is hiermee een creatief conflict, dat uitmondt in een eenduidige wil. Dit wordt aldus mogelijk door integratie. Smend onderscheidt drie belangrijke vormen van integratie: persoonlijke integratie middels de persoon van de leider, functionele integratie gevormd door het

geheel van collectieve levensvormen en zakelijke integratie die betrekking heeft op symbolen. Al deze vormen van integratie hangen samen en leiden tot een continu proces van het creëren van eenheid tussen de burger en de staat.

De theorie van Smend biedt hiermee belangrijke aanknopingspunten voor een fundering van de democratische staatsvorm van onder – gedragen door de burgers. Echter biedt zijn theorie onvoldoende sturing: welke waarden zijn bijvoorbeeld zo essentieel binnen de democratische staatsvorm dat hier nooit afbreuk aan gedaan mag worden in het dialectisch proces? Gezien de situatie die zich in de Weimarrepubliek ontvouwde, waarbij burgers zich steeds meer van de democratie afkeerden, is antwoord op deze vraag geen overbodige luxe. Gesteld kan dan ook worden dat de theorie van Smend een eerste aanzet geeft tot een andere kijk op de rechtstheorie dan die door het wetspositivisme enerzijds en door Schmitt en Kelsen anderzijds wordt voorgesteld. Deze aanzet kan verder uitgewerkt worden aan de hand van de opvattingen van Hermann Heller wiens theorie, zoals gezegd, in zekere zin als complementair ten opzichte van die van Smend kan worden gezien.

Heller legt de nadruk op de gemeenschappelijke wil die altijd ten grondslag moet liggen aan de democratie en de statelijke instituties. Heller ziet deze gemeenschappelijke wil gelegen in de funderende principes van het recht, de *Rechtsgrundsätze*. De staat is een sociaal proces dat door continu samenspel van natuur en cultuur, die in een dialectische verhouding tot elkaar staan, wordt gevormd. De staat is een sociaal proces en berust op de eenheid van beslissingen die door burgers als legitiem worden gezien. Dit is echter alleen mogelijk wanneer er een gemeenschappelijk uitgangspunt voor discussie bestaat, gevormd door de funderende principes van het recht. Indien de burgers deze funderende principes erkennen en zich hierdoor vertegenwoordigd zien, komt er een gevoel van saamhorigheid [*Wir-Bewußtsein*] tot stand. Uiteindelijk is deze saamhorigheid, of homogeniteit, de belangrijkste basis voor de democratie en de legitimiteit van de staatsmacht.

Gecombineerd bieden de theorieën van Smend en Heller belangrijke inzichten wat betreft het opwerpen van een rechtstheoretische verdedigingslinie. Gesteld kan worden dat de funderende principes van het recht, die Heller voorstelt, gezien kunnen worden als de *fundering* van de democratie zelf waar iedere burger in principe mee instemt. Hier gaat het aldus om belangrijke principes waar nooit aan getoerd mag worden. Echter, deze principes dienen wel daadwerkelijk door burgers ondersteund te worden en niet te verworden tot een papieren tijger. Hiervoor is het noodzakelijk dat burgers ook na de stichtingsdaad van de democratie bij de staatsvorm betrokken blijven.

Wat betreft dat laatste punt kan het inzicht van Smend Hellers opvatting aanvullen. Smend beschrijft hoe belangrijk het is burgers bij de democratie te blijven betrekken, ook na het moment van stichting. Hij doet daartoe interessante suggesties, zoals betrokkenheid en vertegenwoordiging door het staatshoofd, door deel te nemen aan het democratisch proces en het gezamenlijk vieren van feestdagen en dergelijke. Geconcludeerd kan worden dat deze vorming van een democratische cultuur een belangrijk tegenwicht kan bieden aan vijandige tendensen binnen de democratie. Burgers die zich betrokken voelen bij en vertegenwoordigd voelen door de democratische staatsvorm en haar leiders

zullen minder vatbaar zijn voor antidemocratische tendensen. Een dergelijke democratische cultuur, die van onder wordt gedragen door burgers, biedt een belangrijke verdedigingslinie tegenover de vijanden van de democratie.

De vraag die rest is of de opvattingen van Smend en Heller een reële mogelijkheid tot verdediging van de Weimardemocratie hadden geboden in de steeds verder ontwarende crises van de Weimarrepubliek. Deze vraag staat centraal in de volgende paragraaf.

§ 9.8. Conclusie

Tot slot volgt, aan de hand van de antwoorden op de afzonderlijke deelvragen, een antwoord op de hoofdvraag van dit proefschrift, die ik hier voor de volledigheid nog een keer herhaal:

In hoeverre boden de juridische en rechtsfilosofische concepten die ten grondslag lagen aan de Weimardemocratie reële mogelijkheden om de democratische staatsvorm te verdedigen?

Geconcludeerd kan worden dat het Duitse rechtspositivisme, het wetspositivisme, in belangrijke mate bijdroeg aan de op de staatsmacht gerichte inslag van de Duitse staat. Door het wetspositivisme tekent zich duidelijk een vorm af van een *Machtsstaat*, waaraan door het wetspositivisme voorgestane neutrale interpretatiemethoden, geen tegenwicht kunnen bieden. Het specifieke karakter van het Duitse positivisme werkte de wandaden van het Derde Rijk, gerechtvaardigd via het welbekende ‘bevel is bevel’ (cf. Radbruch) in de hand. In dit wetspositivisme zijn dan ook geen aanknopingspunten te vinden wat betreft een rechtstheoretische verdedigingslinie tegenover vijandige tendensen – het werkte deze tendensen eerder in de hand.

Kritiek op het wetspositivisme kwam al ten tijde van het Tweede Keizerrijk tot stand, bijvoorbeeld door Jellinek en Weber. Zij waren beiden niet in staat een werkelijk alternatief voor het wetspositivisme te bieden. Sterker nog, Weber – een van de centrale denkers wat betreft het opstellen van de Weimargrondwet – droeg zelf met zijn idee van de *Führerdemokratie* bij aan het beeld van een sterke leider, ondersteund door de massa. Door echter geen specifieke eisen te stellen aan deze *Führer*, zette hij de deur open voor een ontsporing van de staatsmacht en zelfs een vorm van volksmennerij. Wie te veel macht bij de massa legt, gaat voorbij aan het feit dat de massa onder invloed van de verkeerde leider tot verschrikkelijke dingen kan worden bewogen – hetgeen duidelijk werd in Hitlers Derde Rijk.

Een belangrijke criticus van het wetspositivisme en een van de centrale figuren binnen de rechtsfilosofie van de Weimarrepubliek, Kelsen, was tevens niet in staat om een tegenwicht te bieden aan het op de staatsmacht gerichte karakter van het wetspositivisme. Zijn theorie, hoewel deze zeer verschilt van de Duitse positivistische traditie tot dan toe, biedt door de nadruk op relativisme geen verdedigingslinie tegen de democratie vijandig gezinde krachten. Sterker nog, hij ziet dit als een inherent onderdeel van de democratie zelf: de democratie velt geen oordeel over de deelnemers aan het spel, maar biedt enkel de spelregels. In een ‘normale situatie’ kan dit wellicht een werkbaar uitgangspunt zijn. De realiteit van de Weimarrepubliek geeft echter ter overweging dat zijn theorie

gemakkelijk, onder invloed van de verkeerde deelnemers aan het democratisch spel, kan verworden tot zelfmoordpact. In zijn theorie zijn dan ook geen aanknopingspunten te vinden voor een rechtstheoretische verdedigingslinie van de democratische staatsvorm.

Dit werd opgemerkt door Schmitt. Zijn rechtstheorie staat in veel opzichten haaks op de theorie van Kelsen en breekt radicaal met de Duitse wetspositivistische traditie. Schmitt heeft kritiek op het samengaan van liberalisme en democratie en mist daadkracht in de Weimarrepubliek, voornamelijk tot het beslechten van crises. Hij wil daarom meer macht toekennen aan de Rijkspresident, het staatshoofd van de Weimarrepubliek: hij moet in een crisis direct kunnen handelen en het volk direct representeren. Hoewel Schmitts theorie inderdaad aanknopingspunten biedt voor een rechtstheoretische verdedigingslinie van de democratie, gaat hij er – in de voetsporen van Weber – aan voorbij dat de almacht van de Rijkspresident zich ook wel eens tegen het democratisch systeem zelf zou kunnen richten. Daarnaast heeft hij geen oog voor het feit dat een beslissing, die bij hem een transcendent karakter heeft, ook gedragen dient te worden door de bevolking. Democratie is de regering door het volk en niet enkel namens het volk.

Deze tekortkoming in het denken van Schmitt wordt opgemerkt door Smend en Heller, die beiden de nadruk leggen op een immanente rechtvaardiging van de democratische staatsvorm en de vorming van een democratische cultuur. Waar de opvattingen van Smend aantonen hoe de burgers betrokken kunnen worden bij de democratie middels de verschillende vormen van integratie, geeft Heller aan dat er altijd funderende principes aan deze integratie ten grondslag moeten liggen. Gesteld kan worden dat hun rechtstheoretische opvattingen belangrijke aanknopingspunten bieden voor tot het tot stand komen van een rechtstheoretische verdedigingslinie van de democratische staatsvorm. Voornamelijk het idee van een democratische cultuur, waarbij de democratische staatsvorm niet alleen door burgers wordt gedragen maar waarbij burgers ook worden betrokken bij de democratie kan een goed antwoord bieden op antidemocratische krachten. Indien zij immers geen steun vinden onder de bevolking, zullen zij er ook niet in slagen voet aan de grond te krijgen.

De vraag rijst echter of een dergelijke democratische cultuur in de Weimarrepubliek tot stand had kunnen komen. Met andere woorden: zou dit een *reële* mogelijkheid van de verdediging van de Weimardemocratie hebben geboden? In de begindagen van de Weimarrepubliek bestond er een grote mate van steun voor de Weimarcoalitie: er was dus wel degelijk een grote groep mensen bereid de democratische staatsvorm te ondersteunen. Deze steun brokkelde snel af onder invloed van de ondertekening van het Verdrag van Versailles en de crises die daarop volgde en verschillende samenzweringstheorieën. Ook gedurende de stabiele ‘gouden’ jaren van de Weimardemocratie herstelde deze steun zich niet. Had de rechtstheorie ten tijde van de Weimarrepubliek aanknopingspunten tot een antwoord hierop kunnen bieden?

Dit had tot de mogelijkheden kunnen behoren indien er ten eerste een duidelijkere richting in de Weimargrondwet was voorgestaan. Duitsland kende tot de Weimardemocratie geen democratische traditie, de Weimargrondwet had dan ook een experimenteel karakter – hetgeen ertoe leidde dat er met

argusogen naar het parlement werd gekeken. Het staatshoofd, de Rijkspresident, kreeg dan ook een stevige positie en verwierf onder invloed van de verschillende crises steeds meer macht. Hierdoor werd van meet af aan gekozen voor een fundering van de democratie van *bovenaf*, in plaats van van *onderaf* – vanuit het volk. In tijden van crises kan een tijdelijk regeren op basis van nooddecreten gerechtvaardigd zijn, maar indien dit te lang duurt leidt dit tot een steeds grotere kloof tussen samenleving en regering, precies het scenario dat zich ontvouwde aan het einde van de Weimarrepubliek.

De dominante Duitse rechtstheorie van het wetspositivisme alsmede haar critici Kelsen en Schmitt laten ons tevens met lege handen achter. De opvattingen van Heller en Smend bieden aanknopingspunten tot een rechtstheoretische verdedigingslinie: enerzijds bieden hun theorieën de mogelijkheid tot het formuleren van een democratische grondwet waar de burgers van een land zich door vertegenwoordigd voelen. Anderzijds worden zij, na de afkondiging van de democratische grondwet, steeds betrokken bij democratische besluitvorming. De burger wordt hierdoor onderdeel van de democratische staat en voelt zich verbonden met en onderdeel van het democratisch proces. Met andere woorden, het op deze manier tot stand komen van een democratische cultuur kan een belangrijke manier zijn om antidemocratische machtsgrepen te voorkomen.

In de realiteit van de Weimarrepubliek bleek het echter onmogelijk om tot een dergelijke verdediging te komen. Een inspirerend, democratisch verhaal waar burgers aansluiting bij konden vinden, ontbrak. Daartegenover stonden een krachtig nationaalsocialisme en communisme, dat een dergelijk verhaal wel boden. Onder invloed van de verschillende crises keerden steeds meer burgers zich dan ook van de Weimardemocratie af. De staat zelf was niet bij machte zich te verdedigen, niet middels een rechtstheoretische verdedigingslinie die werkelijk inspeelt op democratische legitimiteit (dus niet een Rijkspresident die regeert op basis van decreten) en niet middels handhaving: toenemend geweld leidde tot afbrokkeling van het geweldmonopolie van de staat, die niet in staat was de vrijheid van meningsuiting voor politieke tegenstanders te garanderen.

Opgemerkt moet worden dat de stromingen binnen de rechtstheorie die Heller en Smend vertegenwoordigen, maar weinig aanhang kregen ten tijde van de Weimarrepubliek zelf. Dit heeft er voornamelijk mee te maken dat zij radicaal afweken van het – toch nog steeds dominante – discours van wetspositivisme. Kelsen en Schmitt waren ten tijde van de Weimarrepubliek de belangrijkste critici en hun theorieën kregen daardoor eveneens veel aandacht. Andere opvattingen, zoals die van Heller en Smend, bleven meer op de achtergrond. Wat de rechtstheoretische inzichten van Heller en Smend desalniettemin aantonen, is dat het betrekken van de burgers bij democratie en het vormen van een democratische cultuur in staat is een krachtig antwoord te bieden op antidemocratische tendensen. Waar andere rechtstheoretische verdedigingslinies, die te veel nadruk leggen op formele vereisten (Kelsen) of de almacht van de staat (Schmitt) deze verdediging niet kunnen bieden, kunnen Heller en Smend dat wel.

Hun theorieën leggen eveneens bloot dat er geen eenvoudig antwoord te geven is op de vraag aan welke eisen een ‘weerbare’ democratie moet voldoen: dit is altijd afhankelijk van tijd en plaats en afhankelijk van het specifieke volk, het specifieke land en de specifieke (ontstaans)geschiedenis. In dit onderzoek gaat het specifiek om de vraag naar de reële (en dus niet theoretische) mogelijkheden van verdediging van de Weimardemocratie. Zoals Heller en Smend ook onderkennen hangt het antwoord op die vraag dus samen met de specifieke omstandigheden van de Weimarrepubliek: het antwoord op die vraag ligt op het snijvlak tussen theorie en praktijk – hetgeen het tweeledig karakter van dit proefschrift onderschrijft. De conclusie luidt dan ook dat de aanknopingspunten ter verdediging van de democratie die Heller en Smend bieden in het algemeen zeer waardevol zijn, maar dat deze in de context van de ontwarende crises ten tijde van de Weimarrepubliek geen oplossing konden bieden.

Het spook van Weimar is een veelkoppig monster, dat voedingsbodem vindt in de rechtspositivistische traditie van het Duitse wetspositivisme waar geen krachtig weerwoord op kon worden geboden. Ten eerste niet op rechtstheoretisch vlak, Kelsen versterkt de zwakte van de democratie door haar voor te stellen als zelfmoordpact en Schmitt draagt bij aan de ontaarding van de democratie door de Rijkspresident te veel macht toe te bedelen. Heller en Smend bieden aanknopingspunten voor een rechtstheoretische rechtvaardiging, maar deze kon in de realiteit van de Weimarrepubliek geen soelaas bieden. De Weimarrepubliek werd geboren uit crisis en geweld en eindigde in crisis en geweld. Zij was gedurende haar gehele bestaansgeschiedenis niet in staat dit werkelijk te boven te komen.

Het antwoord op de hoofdvraag luidt dan ook dat er in de juridische en rechtsfilosofische concepten die ten grondslag lagen aan de Weimardemocratie geen *reële* mogelijkheden tot de verdediging tegenover vijandige tendensen kan worden gevonden.